

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

دانشگاه سبز

دانشکده زبان و ادبیات

گروه زبان و ادبیات فارسی

پایان نامه

برای دریافت درجه کارشناسی ارشد

زبان و ادبیات فارسی

عنوان:

بررسی تحوّل ساختار و زبان رباعی بعد از انقلاب اسلامی

استاد راهنما:

دکتر مجید پویان

استاد مشاور:

دکتر مهدی ملک ثابت

پژوهش و نگارش:

عباس ملایی

اسفند ۱۳۹۱

کلیه حقوق مادی و معنوی مترتب بر نتایج مطالعات، ابتکارات و نوآوریهای ناشی از تحقیق موضوع این پایان‌نامه / رساله متعلق به دانشگاه یزد است و هرگونه استفاده از نتایج علمی و عملی از این پایان‌نامه / رساله برای تولید دانش فنی، ثبت اختراع، ثبت اثر بدیع هنری، همچنین چاپ و تکثیر، نسخه‌برداری، ترجمه و اقتباس و ارائه مقاله در سمینارها و مجلات علمی از این پایان‌نامه / رساله منوط به موافقت کتبی دانشگاه یزد است.

به یاد پدرم، آن بزرگ آموزگار زندگی و شعر
و آن شیفته سروده‌های نظامی گنجوی که
نخستین بار نغمه‌های شیرین شعر فارسی را
از زبان او شنیدم.

و تقدیم به چشم‌های همیشه منتظر مادرم.

سپاس نامه

سپاس پروردگاری را که آغاز و انجام همه اوست.

در این مجال به مصداق «من لم يشكر المخلوق لم يشكر الخالق» یاد می‌کنم از پدرم که هنوز صدایش را میان اوراق مطهر قرآن کریم، می‌توانم شنید. قدردان مادرم هستم که وجودم برایش همه رنج است و حضورش برایم همه مهر.

همچنین بر خود واجب می‌دانم که از استادان عرصه علم و ادب، مراتب قدردانی خود را به جای آورم:

جناب آقای دکتر مجید پویان، استاد راهنمای یگانه خود، که در شکل‌گیری این پایان‌نامه نقش بسزایی داشته و پیوسته بنده را از رهنمودهای سازنده خویش بهره مند ساخته اند.

جناب آقای دکتر مهدی ملک ثابت، استاد بزرگوار ادب و عرفان، که زحمت مشاوره پایان‌نامه را پذیرا شدند و با دلسوزی هرچه تمام‌تر، نکته‌های بسیار ارزنده‌ای را به بنده گوشزد کرده و در جهت ارتقا کیفیت کار یاری‌ام نمودند.

جناب آقای دکتر جلالی، پژوهشگر برجسته، که با روی گشاده و معلوماتی سرشار، تمام دانشجویان را به حضور می‌پذیرند و از هیچ سئوالی روی بر نمی‌تابند و با قبول زحمت داوری این پایان‌نامه با همراهی استاد فاضل و باوقار، دکتر خدادادی، بر اینجانب منت نهادند.

همچنین از استادان ارجمند گروه زبان و ادبیات فارسی: دکتر صادقیان و دکتر سیدمحمود الهام بخش - که علم را به هنر مزین فرموده‌اند - دکتر نجاریان، مدیر گروه زبان و ادبیات فارسی، دکتر دهقانی فیروزآبادی و دیگر استادان فرزانه‌ای که در خدمتشان کسب علم و معرفت کرده‌ام، کمال تشکر و قدردانی را دارم.

در پایان از کارشناسان محترم گروه زبان و ادبیات فارسی خانم مطهری‌نیا و سرکار خانم صابر که با محبت و صبری مثال‌زدنی پاسخگوی تمام سئوالات دانشجویان هستند، بی‌نهایت سپاسگزارم.

پیشگفتار

از نخستین لحظاتی که به صورت جدی به موضوع پایان‌نامه خود اندیشیدم با توجه به تمام ارادت و علاقه‌ای که به شعر و ادب کهن داشته و دارم، خود را مقید کردم که اگر قرار باشد موضوعی را انتخاب کنم، خارج از مقوله شعر معاصر نباشد. پس از تحقیق و تفحص و از آنجا که در نخستین ترم تحصیلی، مقاله‌ای درباره ایرج زبردست، رباعی سرای برجسته معاصر، نوشته بودم، متوجه شدم که این قالب اصیل و شیرین فارسی در مقایسه با درخشش‌های سال‌های بعد از انقلاب تا به امروز، در میان اهل تحقیق آنچنان که شایسته آن بوده مورد نقد و واکاوی قرار نگرفته و تحقیقی منظم درباره آن نوشته نشده است. با توجه به این دلایل و همچنین بنا بر نظر استاد فرزانه، دکتر جلالی، که علاقه و گرایش بسیار مرا به این قالب شعری دریافته بودند، بر آن شدم که رباعی بعد از انقلاب را مورد بررسی قرار بدهم، اما هنوز چند و چون عنوان تحقیق و این که چه ابعدی از این قالب باید مورد بررسی قرار بگیرد مشخص نشده بود که با مراجعه به دکتر پویان و با راهنمایی‌های ایشان عنوان نهایی پایان‌نامه مشخص گردید.

بنده با آگاهی از مشکلاتی مانند کمبود منابع و همچنین دشواری دسترسی به رباعیات سه دهه بعد از انقلاب اسلامی و اینکه تحقیق در حوزه ادب معاصر سختی‌های خاص خود را دارد، قدم در این راه گذاشته تا بتوانم قالب همیشه محبوب و همدم اوقات تنهایی خود را بیش از پیش به دوستداران آن معرفی کنم و دیگر کم‌لطفی ناشی از کم‌کاری دوستان عرصه تحقیق را در قبال این قالب تا حدودی جبران نمایم. از این رو با جمع‌آوری سروده‌های رباعی‌سرایان مطرح بعد از انقلاب اسلامی، عناصر مختلف این قالب اعم از زبان، محتوا، تصویر و فرم ساختار مورد تجزیه و تحلیل قرار گرفت و نتایج حاصل از فصول، به صورت مختصر و مفید در پایان هر فصل و همچنین در نتیجه‌گیری نهایی ذکر گردید.

در پایان، دیگر بار از استاد راهنمای فاضل خود، دکتر مجید پویان، کمال تشکر را دارم که با راهنمایی‌های مؤثر خود مسیر را برای بنده هموار نمودند و اگر وجود ایشان نبود به سرمنزل مقصود رسیدن بسیار دشوار می‌نمود. از استاد مشاور ارجمند و عالم خود، دکتر مهدی ملک‌ثابت سپاسگزارم که بی‌شک در خدمت ایشان کسب فیض کردن سعادت برای بنده بوده و اگر نقطه قوتی در این پایان‌نامه هست، حاصل نکته‌بینی‌های ایشان و دکتر پویان بوده است. نیز، کم‌لطفی خواهد بود اگر از استاد ارزشمند و گرانمایه، دکتر یدالله جلالی یادی نکرده باشم که بنده را از راهنمایی‌های خود، خصوصاً در شناسایی منابع بهره‌مند ساخته‌اند.

چکیده

رباعی یکی از قالب‌های شعر فارسی است که گذشته از فراز و فرودهای آن، همواره مورد استفاده شاعران قرار گرفته است. با بروز انقلاب اسلامی و درک صحیح سرایندگان از این قالب، همچنین تأثیرپذیری رباعی‌سرایان از تحولات زبانی و مضمونی شعر نو، روح تازه‌ای در این قالب دمیده شد. بعد از اتمام جنگ تحمیلی، رباعی دوران افولی را سپری کرد و دوباره از اواسط دهه هفتاد با چهره‌هایی جدید به مسیر تازه‌ای رهنمون شد که این بار، اقبال و شکوفایی دوچندانی را برای این قالب رقم زد و این توجه و بالندگی تا به امروز ادامه داشته است. بالطبع وقتی قالبی مورد بررسی موشکافانه قرار می‌گیرد، لحاظ کردن و شناخت تمام ریزعناصرهای سازنده آن، الزامی به نظر می‌رسد، زیرا اظهار نظر کردن در مورد تحول یک قالب بدون در نظر گرفتن ابعاد مختلف آن امکان‌پذیر نخواهد بود.

پرسش بنیادین در این پایان‌نامه کیفیت تحول قالب رباعی در شعر پس از انقلاب اسلامی است؛ از این رو مؤلفه‌های ساختاری آن از جمله: زبان، محتوا، صورخیال و فرم در فصولی جداگانه مورد بحث و بررسی قرار گرفته است.

از یک چشم‌انداز کلی می‌توان گفت که این قالب دیرپای و پرکاربرد شعر فارسی، در شعر پس از انقلاب اسلامی جانی دوباره یافته است، چنانکه می‌توان لغات و ترکیبات جدید، تصویرها و ایماژهای شاعرانه نو، اندیشه‌ها و درونمایه‌های بکر و حتی دگرگونی‌های ساختاری را - علی‌رغم ساختار محدود رباعی - در آثار رباعی‌سرایان پس از انقلاب اسلامی بازجست.

وقوع انقلاب اسلامی و پیدایش فرهنگ پیرامونی و ادبیات ویژه آن، وقوع جنگ تحمیلی، گرایش شاعران به عناصر و صورت‌های زبانی جدید به اقتضای محتوا و اندیشه نو از علل کیفیت و دگرگونی رباعی در شعر پس از انقلاب اسلامی به شمار می‌رود.

واژه‌های کلیدی: شعر معاصر، شعر انقلاب اسلامی، رباعی، زبان شعر، صورخیال

فهرست مطالب

صفحه	عنوان
فصل اول: مبادی تحقیق	
۲	۱-۱- تعریف موضوع.....
۳	۲-۱- سابقه تحقیق.....
۴	۳-۱- کلمات کلیدی.....
۴	۴-۱- سئوالات پژوهشی.....
۴	۵-۱- روش تحقیق.....
فصل دوم: چگونگی قالب رباعی و سیر اجمالی آن	
۶	۱-۲- رباعی- تعاریف.....
۶	۲-۲- رباعی در اصطلاح.....
۷	۳-۲- منشأ پیدایش رباعی و چگونگی وزن آن.....
۸	۱-۳-۲- وزن رباعی.....
۱۰	۴-۲- اندیشه در پیکره رباعی.....
۱۱	۱-۴-۲- رباعیات فلسفی.....
۱۳	۲-۴-۲- رباعیات عاشقانه.....
۱۴	۳-۴-۲- رباعیات عارفانه.....
۱۶	۴-۴-۲- رباعیات اخلاقی (پند و اندرز).....
۱۸	۵-۲- سیر اجمالی رباعی از آغاز تا دهه شصت.....
۱۹	۱-۵-۲- شعر دوره مشروطه.....
۲۲	۲-۵-۲- از نیما تا دهه شصت.....
۲۲	۶-۲- رباعی و حیات دوباره.....
۲۶	۷-۲- معرفی اجمالی چند تن از رباعی سرایان مطرح بعد از انقلاب اسلامی.....

فصل سوم: بررسی ساختار زبان رباعیات بعد از انقلاب اسلامی

- ۳-۳-۳۰ زبان
- ۳-۳-۳۱ زبان شعر
- ۳-۳-۳۷ ساختار زبان رباعیات بعد از انقلاب اسلامی
- ۳-۲-۳-۳۸ نوجویی در قافیه و ردیف
- ۳-۲-۳-۳۹ قافیه و ردیف در رباعیات دهه شصت
- ۳-۲-۳-۴۲ ردیفهای فعلی و اسمی تازه و بدیع
- ۳-۲-۳-۴۵ قافیه و ردیف در رباعیات شاعران بعد از دهه شصت
- ۳-۲-۳-۵۲ ترکیب سازی
- ۳-۲-۳-۵۸ تنوع واژگانی
- ۳-۲-۳-۶۰ واژه های برگرفته از حوزه انقلاب اسلامی و دفاع مقدس
- ۳-۲-۳-۶۳ واژه های برگرفته از فرهنگ دینی و مذهبی
- ۳-۲-۳-۶۵ به کارگیری واژه های کاملاً امروزی از حوزه های مختلف
- ۳-۲-۳-۶۸ واژه های برگرفته از پدیده ها و فناوری های جدید
- ۳-۲-۳-۷۰ واژه های فرنگی
- ۳-۲-۳-۷۲ استفاده از صدای اصوات
- ۳-۲-۳-۷۶ استفاده از واژه ها، تکیه کلام ها و اصطلاحات عامیانه و محاوره ای
- ۳-۲-۳-۸۴ نوآوری نحوی
- ۳-۲-۳-۸۵ جابجایی صفت و موصوف
- ۳-۲-۳-۸۷ انحراف صفت از جایگاه خود
- ۳-۲-۳-۸۷ استفاده از موسیقی و قدرت القای تکرار
- ۳-۲-۳-۸۸ تکرار واج
- ۳-۲-۳-۸۹ تکرار واژه
- ۳-۳-۹۶ مرور یافته ها

فصل چهارم: بررسی درونمایه های رباعیات بعد از انقلاب اسلامی

- ۴- محتوا..... ۱۰۰
- ۴-۱- رباعیات پایداری..... ۱۰۱
- ۴-۱-۱- شهید و شهادت..... ۱۰۲
- ۴-۱-۲- حماسه سرایی و تشویق رزمندگان..... ۱۱۰
- ۴-۱-۳- مدح بزرگان انقلاب اسلامی بویژه امام خمینی (ره)..... ۱۱۵
- ۴-۲- رباعیات آئینی و مذهبی..... ۱۱۹
- ۴-۲-۱- رباعیات علوی..... ۱۱۹
- ۴-۲-۲- رباعیات عاشورایی..... ۱۲۱
- ۴-۲-۳- رباعیات فاطمی..... ۱۲۸
- ۴-۲-۴- رباعی انتظار..... ۱۳۰
- ۴-۳- رباعیات عاشقانه..... ۱۳۴
- ۴-۳-۱- توجه به عشق در معنای کلی..... ۱۳۵
- ۴-۳-۲- وصف معشوق و مخاطبه با او..... ۱۳۸
- ۴-۳-۳- عشق نیمه برهنه..... ۱۴۲
- ۴-۳-۴- جدایی و بی اعتنایی معشوق..... ۱۴۳
- ۴-۴- عواطف و مفاهیم فردی شاعر..... ۱۴۵
- ۴-۴-۱- مرگ و مرگ اندیشی..... ۱۴۵
- ۴-۴-۲- تنهایی..... ۱۴۸
- ۴-۴-۳- درد و غم..... ۱۵۰
- ۴-۴-۴- رباعیات تقدیمی..... ۱۵۱
- ۴-۵- مفاهیم عارفانه..... ۱۵۳
- ۴-۶- مفاهیم فلسفی..... ۱۵۶
- ۴-۷- مفاهیم اجتماعی..... ۱۵۷

- ۱۵۹-۷-۴-۱ مفاهیم انتقادی ۱۵۹
- ۱۶۱-۷-۴-۲ انعکاس دغدغه ها و مشکلات زنان جامعه ۱۶۱
- ۱۶۲-۷-۴-۳ غم نان و گرسنگی ۱۶۲
- ۱۶۴-۷-۴-۴ فقر ۱۶۴
- ۱۶۷-۷-۴-۸ مرور یافته ها ۱۶۷

فصل پنجم: نوآوری در شکل، فرم و ساختار رباعیات بعد از انقلاب اسلامی

- ۱۷۲-۷-۴-۵ شکل، فرم و ساختار ۱۷۲
- ۱۷۴-۷-۴-۵-۱ بیان روایی و نمایشنامه ای ۱۷۴
- ۱۷۷-۷-۴-۵-۲ هنجارگریزی در ضربه نهایی (مصراع چهارم) ۱۷۷
- ۱۷۸-۷-۴-۵-۱-۲ همپایگی مصراع ها ۱۷۸
- ۱۷۹-۷-۴-۵-۲-۲ ابیات بهم پیوسته و موقوف المعانی ۱۷۹
- ۱۸۰-۷-۴-۵-۳-۲ پایان ناتمام، تعلیق ۱۸۰
- ۱۸۲-۷-۴-۵-۳ پیوستگی لفظی در ساختار رباعی ۱۸۲
- ۱۸۴-۷-۴-۵-۴ تکرار واژه با بسامد بالا ۱۸۴
- ۱۸۶-۷-۴-۵-۵ هنجارگریزی فرمی و ساختاری ۱۸۶
- ۱۸۷-۷-۴-۵-الف: رباعی مردّف بدون قافیه ۱۸۷
- ۱۸۷-۷-۴-۵-ب: آوردن قافیه یکی در میان ۱۸۷
- ۱۸۷-۷-۴-۵-پ: تغییر قافیه ۱۸۷
- ۱۸۸-۷-۴-۵-ت: بهم زدن قواعد قافیه و خالی گذاشتن جای یکی از کلمات ۱۸۸
- ۱۸۸-۷-۴-۵-ث: ترک قافیه در تمام مصراعها ۱۸۸
- ۱۸۹-۷-۴-۵-ج: تغییر وزن در مصراع آخر همراه با عدم التزام به قافیه ۱۸۹
- ۱۸۹-۷-۴-۵-چ: آوردن دو بیت در وزنی غیر از رباعی ۱۸۹
- ۱۹۰-۷-۴-۵-ج: رباعی پنج مصراعی ۱۹۰
- ۱۹۰-۷-۴-۵-خ: تکرار سه باره یک مصراع ۱۹۰

۱۹۱-۶-۵- نوآوری در شکل رباعی.....

۱۹۸-۷-۵- مرور یافته ها.....

فصل ششم: ساختار صور خیال در رباعیات بعد از انقلاب اسلامی

۲۰۱-۶- ساختار صور خیال در رباعیات بعد از انقلاب اسلامی.....

۲۰۱-۱-۶- صور خیال.....

۲۰۳-۱-۱-۶- تشخیص.....

۲۰۴-۱-۱-۱-۶- تشخیص به صورت گسترده.....

۲۱۳-۲-۱-۱-۶- نقش ردیف در تشخیص های گسترده.....

۲۱۵-۳-۱-۱-۶- تشخیص به صورت اضافه استعاری.....

۲۱۶-۲-۱-۶- تشبیه.....

۲۲۰-۱-۲-۱-۶- تشبیه «مشبه» به «مشبه».....

۲۲۱-۲-۲-۱-۶- تشبیه عکس.....

۲۲۱-۳-۲-۱-۶- عناصر دینی و مذهبی در ساختار تشبیه.....

۲۲۳-۴-۲-۱-۶- تشبیهات فشرده در رباعیات دهه شصت.....

۲۲۴-۵-۲-۱-۶- تشبیه در رباعیات بعد از دهه شصت.....

۲۳۱-۳-۱-۶- استعاره.....

۲۳۵-۴-۱-۶- کنایه.....

۲۳۸-۵-۱-۶- اغراق.....

۲۴۶-۶-۱-۶- تصویر متناقض نما (پارادوکس).....

۲۵۵-۷-۱-۶- عناصر و مصالح صور خیال.....

۲۵۵-۱-۷-۱-۶- طبیعت.....

۲۵۸-۲-۷-۱-۶- کارکرد لغات و واژه های عامیانه و روزمره در ساختمان تصاویر.....

۲۶۰-۳-۷-۱-۶- کارکرد طبیعت حیوانی در ساختمان تصاویر.....

۲۶۲-۴-۷-۱-۶- کارکرد تلمیح و شخصیت‌های تاریخی و اسطوره ای در ساختار صور خیال.....

۱-۶-۷-۴-۱- شخصیت‌های اسطوره‌ای و تاریخی در ساختار صور خیال ۲۶۷

۱-۶-۷-۴-۲- بهره‌گیری از شخصیت‌های داستان‌های امروزی در ساختار تصاویر ۲۶۸

۲-۶-۲- مرور یافته‌ها ۲۷۰

فصل هفتم: نتیجه‌گیری

۱-۷-۱- نتیجه‌گیری نهایی ۲۷۳

منابع و مآخذ ۲۷۸

فصل اول:
مبادی تحقیق

۱-۱- تعریف موضوع

رباعی (چهارتایی یا چهارگانه) یکی از قالب‌های شعر فارسی است که ویژه ایرانیان بوده و در گذشته به آن «ترانه» نیز گفته‌اند. رباعی‌سرایی در قرن چهارم با رودکی رسمیت می‌یابد و در قرن پنجم با کسانی مانند ازرقی، مسعود سعد و ابوسعید ابی‌الخیر، راه تکامل را می‌پیماید.

رباعی یک قرن بعد با خیام رونقی دوچندان به خود می‌گیرد، در واقع قرن ششم و هفتم هجری، دوره اوج رباعی‌سرایی است. از آن پس رباعی همان سرنوشتی را پیدا کرد که غزل بعد از سعدی و حافظ پیدا کرد. رباعی‌سرایان قرن‌های بعد، همه، مقلدان شاعران این دو قرن، بخصوص خیام بوده‌اند.

در قرن چهاردهم با ظهور نیما یوشیج، شعر به راه تازه‌ای افتاد و نوسرایان به رباعی مانند دیگر قالب‌های شعر سنتی توجهی نشان ندادند، تا بدان جا که رباعی تا اندازه‌ای از رونق می‌افتد و جز برای تفنّن، دست‌مایه شاعران قرار نمی‌گیرد.

اما با پیروزی انقلاب اسلامی قالب‌های مختلف شعر فارسی وارد مرحله جدیدی گردیدند که تا به حال تجربه نشده بود. رباعی هم از این قاعده مستثنی نبود و چه از لحاظ محتوایی و چه از لحاظ زبانی و خیال، دستخوش تغییراتی شد که احیای دوباره این قالب را در پی داشت. مضامین آیینی، اجتماعی، عاشقانه و حماسی در آن برجسته گردید و به سمتی حرکت کرد که امروز می‌توان رباعی را یکی از زنده‌ترین قالب‌های شعر فارسی دانست.

در این پژوهش سعی می‌شود رباعیات بعد از انقلاب به صورت سه دوره ده ساله از نظر محتوایی، زبانی و تصویرپردازی مورد بررسی قرار گیرد و با شاخص قرار دادن بزرگان هر دوره و بررسی ریزبینانه‌تر رباعیات آنها شناخت جامع‌تری به دست آید.

هدف از این پژوهش، نخست بررسی تحول ساختاری رباعیات پس از انقلاب است، سپس دگرگونی درونمایه دوره مزبور بررسی می‌شود و سرانجام، درباره نحوه کاربرد صورخیال دوره مذکور بحث کاملی صورت خواهد گرفت.

از آن جا که تا به حال در یک فضای آکادمیک به صورت مستقل به رباعیات پس از انقلاب پرداخته نشده است، از اینرو این پژوهش می‌تواند مورد استفاده پژوهشگران ادبیات معاصر؛ بویژه

شعر پس از انقلاب قرار گیرد. همچنین مورخان ادبی می‌توانند از نتایج این تحقیق بهره‌مند شوند. دانشجویان ادبیات فارسی و علاقه‌مندان شعر معاصر از دیگر استفاده‌کنندگان این تحقیق خواهند بود.

۱-۲- سابقه تحقیق

از آثاری که در آن به موضوع رباعی و رباعی‌سرایی پرداخته شده است می‌توان «المعجم فی معاییر اشعار العجم» (۶۳۰ ه. ق) را ذکر کرد. شمس قیس رازی در این کتاب به صناعات ادبی، فن عروض، نقد شعر و... پرداخته است. در بخش عروض این کتاب، می‌توان در مورد منشأ پیدایش رباعی و چگونگی این قالب، اطلاعات مفیدی را کسب نمود.

همچنین در کتابی از سیروس شمیسا با عنوان «سیر رباعی در شعر فارسی» (۱۳۶۳) به بحث پیرامون منشاء رباعی، وزن آن و ذکر رباعی‌سرایان نامی و نمونه‌های شعری آن‌ها پرداخته شده است. نیز می‌توان اثری از محمد کامکار پارسی به کوشش اسماعیل حاکمی را ذکر کرد با عنوان «رباعی و رباعی‌سرایان از آغاز تا قرن هشتم» (۱۳۷۲) که در آن به ذکر نخستین شاعران رباعی‌سرا و آوردن شاهد مثال‌هایی از آن‌ها می‌پردازد و چنان که از عنوان کتاب برمی‌آید رباعی‌سرایان شعر فارسی تا قرن هشتم را دربر می‌گیرد.

از کارهای صورت گرفته دیگر در حوزه رباعی می‌توان کتابی از مسعود تاکی با عنوان «چارجوی بهشتی» (۱۳۸۱) را نام برد، که در آن بعد از تعریف رباعی و بحث‌های پیرامون شاخص‌ترین عصر رباعی‌سرایی به ذکر نمونه‌هایی از رباعیات دیروز و امروز شعر فارسی براساس حروف الفبا می‌پردازد. همچنین نویسنده به بحث‌هایی پیرامون دوبیتی‌های گذشته و امروز پرداخته است.

علاوه بر این‌ها می‌توان مجموعه شعر ایرج زبردست با عنوان «حیات دوباره دیروز» (۱۳۸۶) را که به کوشش بهاء‌الدین خرمشاهی و محمد اجاقی گردآوری شده است نام برد. در مقدمه این کتاب می‌توانیم جمعی از آراء صاحب نظران را شاهد باشیم که به نقد رباعی از گذشته تا امروز پرداخته‌اند.

در کتابی دیگر از سیروس نوذری با عنوان «کوتاه سرایی» (۱۳۸۸) به بحث پیرامون کوتاه-سرایایی و قالب‌های کوتاه از خسروانی‌ها تا هایکو پرداخته شده است. سیروس نوذری ضمن بررسی خود، قالب رباعی را نیز مورد تجزیه و تحلیل قرار داده و با ذکر نامی‌ترین شاعران این قالب به موشکافی رباعیات آن‌ها پرداخته است.

و در آخر ضیاء موحد در کتاب خود به نام «دیروز و امروز شعر فارسی» (۱۳۸۹) بعد از بحث اجمالی پیرامون سهم فلسفه معاصر در نقد ادبی به بررسی شعر گذشتگان و برخی از معاصر پرداخته و مطالبی پیرامون رباعی (مانند وزن رباعی سابقه آن و انواع رباعی) آورده است.

۱-۳- کلمات کلیدی

فارسی: رباعی، ادبیات انقلاب اسلامی، شعر معاصر، نقد و تحلیل، صورخیال.

انگلیسی: Quatrain, Islamic Revolution literature, Contemporary

Persian Poetry, Critical Study, Imagery.

۱-۴- سؤالات پژوهشی

- ۱- درون‌مایه رباعیات پس از انقلاب اسلامی چه دگرگونی‌هایی داشته است؟
- ۲- رباعیات پس از انقلاب اسلامی از لحاظ ساختار چه تغییراتی کرده است؟
- ۳- کاربرد صور خیال در رباعیات پس از انقلاب اسلامی چگونه است؟

۱-۵- روش تحقیق

این پایان‌نامه، از نوع بنیادی است، که به شیوه تحلیلی-توصیفی و براساس روش کتابخانه-ای انجام می‌گیرد. برای این منظور، ابتدا به جستجوی منابع می‌پردازیم. در مرحله دوم مطالعه منابع، استخراج شواهد و یادداشت‌برداری از منابع انجام می‌گیرد.

فصل دوم:

چگونگی قالب رباعی و سیر اجمالی آن

۲-۱- رباعی - تعاریف

رباعی در کنار مثنوی از قالب‌های کاملاً ایرانی است و به قول محققان؛ چنانکه در ادامه خواهد آمد از مخترعات شاعران ایران است. «رباع در لغت، به معنای چهارگان است و به هر چیزی که دارای چهار جزء باشد، می‌توان رباع گفت و گفته‌اند آن معدول أَرْبَعٌ أَرْبَعٌ یا أَرْبَعَةٌ أَرْبَعَةٌ است. رباعی با «ی» نسبت؛ یعنی شعری که دارای چهار مصراع باشد»^۱. اما استاد همایی با این نظر موافق نبوده و معتقدند «چون این نوع شعر در اوزان عرب چهار بیت محسوب می‌شود و آن را در قدیم چهاربیتی می‌گفته‌اند، همان را تعریب کرده، رباعی گفتند. بعضی توهم کرده‌اند که چون رباعی چهار مصراع است آنرا به این اسم خوانده‌اند، اما وجه اول صحیح‌تر است»^۲. رباعی دارای نام‌های دیگری از جمله: چهارخانه، چهاردانه، ترانه و دوبیتی است. همین واژه دوبیتی به زبان عربی وارد شده و در آن جا به «الدوبیت» تبدیل شده است.

۲-۲- رباعی در اصطلاح

رباعی در اصطلاح «شعری است دارای چهار مصراع و به وزن مفعولٌ مفاعیلٌ مفاعیلٌ فعلٌ و از نظر قافیه بر دو نوع است:

الف: طرح قافیه‌ی الف الف الف الف؛ یعنی هر چهار مصراع آن هم قافیه باشند.

ب: طرح قافیه الف الف ب الف؛ یعنی شعری که مصراع سوم آن از نظر قافیه آزاد است و به این گونه رباعی در اصطلاح خصی گویند. خصی به معنی اخته شده، در اصل صفت مصراع سوم است. زیرا این مصراع از قافیه خالی است، اما مجازاً به علاقه جزء و کل به خود رباعی نیز اطلاق شده است»^۳. رباعیات چهارقافیه‌ای، بیشتر در قرن‌های نخستین شعر فارسی متداول بوده است و

۱- سیروس شمیسا، سیر رباعی در شعر فارسی چاپ دوم، تهران: نشر فردوس، ۱۳۷۴، ص ۱۳.

۲- جلال‌الدین همایی، فنون بلاغت و صناعات ادبی، چاپ پنجم، تهران: انتشارات مؤسسه نشر هما، ۱۳۶۷، پانویس، صص ۱۵۳-۱۵۲.

۳- سیروس شمیسا، سیر رباعی در شعر فارسی، ص ۲۰.

کم‌کم قافیۀ مصرع سوم فراموش شده و رباعی‌سرایان به سرودن رباعیات سه قافیه‌ای پرداخته‌اند، تا آنجا که امروز، دیگر خبری از رباعیات چهارقافیه‌ای نیست و رباعیات رایج، بر مبنای همان طرح سه قافیۀ مشترک، سروده می‌شود.

۲-۳- منشأ پیدایش رباعی و چگونگی وزن آن

در مورد شکل‌گیری و منشأ رباعی و وزن خاص آن، دو روایت تقریباً شبیه به هم در کتابهای قدما ذکر شده است. طبق روایت المعجم فی معاییر اشعار العجم: گویند روزی رودکی سمرقندی (متوفی ۳۲۹ ق)، در یکی از گردشگاه‌های غزنین می‌گذشت. گروهی از مردم را دید که به تماشای گردو بازی کودکان مشغول‌اند. به جمع آن‌ها وارد شد؛ کودکی دید به غایت زیبارو که در هنگام گردوبازی اسجاع متوازن و متوازی می‌گفت تا یک بار پس از انداختن گردویی، گردویی از گودال بازی بیرون افتاد و دیگر بار آهنگ جایگاه کرد. کودک از سر ذکای طبع و صفای قریحت گفت: «غلطان غلطان همی رود تا بُنِ گو». شاعر را از این کلمات، وزنی مقبول و نظمی مطبوع آمد و چون به قوانین عروض رجوع کرد با یکی از متفرعات بحر هزج آن را منطبق یافت، سپس بر این وزن، شعری گفت در دوبیت، بیتی مصرع و بیتی مقفی و چون اصل این وزن ساخته کودکی بود نیک موزون و تر و تازه، آن را ترانه نام نهاد.^۱ مطابق روایت دیگری که دولت‌شاه سمرقندی نقل می‌کند، این ماجرا یک قرن پیش از آن و در زمان یعقوب لیث صفاری (۲۶۵ ق) اتفاق افتاده است. دولت‌شاه نقل می‌کند که یعقوب لیث صفاری هنگام گردوبازی پسرش این عبارت را «غلطان غلطان همی رود تا لب گو» از کودک خود شنید و شعرای دربار خود را مأمور تحقیق در مورد ظرفیت‌های شعری این مصرع کرد.^۲ کامگار پارسی و بسیاری دیگر معتقدند «بی‌گمان وزن و آهنگ ترانه در میان توده مردم این سرزمین رواج داشته است. نه داستان گو بازی فرزند امیر یعقوب لیث را می‌توان آغاز پیدایش ترانه دانست و نه داستان رودکی و جوان تر و تازه و دلربای گویاز، اما از این

۱ - شمس‌الدین محمد بن قیس الرازی، المعجم فی معاییر اشعار العجم، به کوشش سیروس شمیسا، تهران: نشر فردوس، ۱۳۷۳، ص ۱۲۰-۱۱۹.

۲ - دولت‌شاه سمرقندی، تذکره الشعراء، مصحح محمد رضانی، تهران: نشر کلاله خاور، ۱۳۵۲، صص ۲۷-۲۶.